

УДК 114:172.12

**КОНСТРУКТИВНО-ПРОЦЕДУРНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНИХ
ІНСТИТУТІВ В КОНЦЕПЦІЇ ТОМАСА ГОББСА**

Крижановська Т.О., кандидат філософських наук, доцент

В статті досліджуються проблемні вузли концепції соціальних інститутів Т. Гоббса. Виділяються загальні ідеї конструктивно-процедурної моделі соціальних інститутів. Робиться акцент на важливості взаємодії держави та громадянського суспільства.

Ключові слова: соціальний інститут, інститут держави, громадянське суспільство, право, мораль.

Актуальність проблеми. Принципова мінливість сучасного світу, глобальні та інтеграційні процеси вимагають дослідження принципів існування таких стійких соціальних явищ, як інститути. Механічна, усталена модель соціальної реальності у наш час має тенденцію змінюватись на іншу – відкриту до трансформації, в якій сутність соціального процесу полягає в постійному поновленні. Це актуалізує питання щодо усталеності та трансформації соціальних норм, інституційно-нормативних відносин, виводить на новий теоретичний обрій соціальні дослідження, в яких «починаючи з Гоббса, знову й знову робилася спроба пояснити утворення норм, що мають надсуб'єктивну, зобов'язувальну значущість» [1, с. 305].

Філософське осмислення процесів інституціалізації в суспільстві на сучасному етапі проходить на перетині класичного та некласичного типу мислення, в ситуації гострої критики представниками постмодерну поглядів та методів засновників та прибічників модерністської парадигми. Але практичне відтворення інституційних форм та відносин в суспільстві відбувається на ґрунті двох основних моделей інститутів, що склалися в модерній соціально-філософській думці, а саме, ціннісно-нормативної та конструктивно-процедурної. З огляду на це, аналіз вчення одного з основоположників модерної думки представляє неабиякий теоретичний інтерес.

Метою статті є визначення основних проблемних вузлів, головних ідей, теоретичних елементів соціальної концепції Томаса Гоббса, що мають ґрунтовне значення для прояснення смислу класичної форми інституційного устрою суспільства.

Виклад основного матеріалу. Томас Гоббс був фактично першим із великих новітніх філософів, хто спробував тісно пов'язати теорію суспільства із сучасним типом мислення. На відміну від панівної до того часу теорії незмінності суспільних інститутів, Т. Гоббс висуває теорію їх саморегулювання. У його вченні народ, що виявляє себе як більшість людей, які не бажають жити серед страху, певною мірою бере ініціативу в свої руки. Найперші потреби всіх і кожного – безпека і мир – стають основами інститутів, а будь-яка інституція базується на позитивності і міцності держави.

Т. Гоббс називає свій основний соціальний твір «Левіафан», звертаючись до біблейського міфу про морське чудисько як втілення величної незбагненності творіння Божого, що перевершує міру людського осягнення. Втім, цей «смертний бог», тобто держава, визначається мислителем і як «штучна людина». Тобто, цей мислитель певним чином зіставляє таїну Божого створіння у вигляді дивовижного монстра, що виявляє у той же час стихійну, ворожу Богові силу, і раціонально сконструйований соціальний устрій, що має охороняти й захищати природну людину. Державне ціле за своїм походженням і будовою постає чимось чужим, або навіть протилежним людині у її природному стані. Разом з тим, виникнувши під тиском потреб забезпечення самого ж людського буття, цей надорганізм «поглинає» індивіда, переводить у режим свого власного функціонування його права і волю. Осмислюючи природу держави Т.Гоббс пише: «Держава є єдина особа, відповідальною за дію якої зробила себе шляхом взаємного договору множина людей аби ця особа могла використовувати всю їхню могутність так, як вважає за необхідне задля їхньої згоди та загального захисту» [2, с. 188].

Т. Гоббс бачив людину як природного егоїста, налаштованого на задоволення власних бажань, а головне – на самозбереження, на утвердження на власному бутті, і, отже, на боротьбу за зростання свого контролю і влади над усіма іншими, тими, хто вже через наявність власних аналогічних потреб може становити загрозу для власного егоїстичного самоутвердження. Невідворотнім завершенням такого природного стану людського співжиття виявляється ніщо інше як «війна всіх проти всіх» – *bellum omnium contra omnis* [2, с. 154]. Це положення дає Гоббсові можливість довести необхідність для будь-якої людської спільноти вступу на шлях державотворення і забезпечити людям права і свободи, але вже як власним підданцям, що визнали верховну владу над собою. Межа цієї влади визначається правом людини на захист власного життя, так як влада саме й виникає задля забезпечення цього визначального права кожного людського індивіда. Людина вільна не коритися владі, але у цьому випадку вона знов опиняється у своєму вихідному становищі «війни всіх проти всіх».

Прибічники аристотелізму, а саме в тій частині його вчення, яка переконувала в тому, що людські істоти здатні вірно сприймати та розмірковувати не лише про навколишній світ, а й про світ моральний, вважали, що існують об'єктивні характеристики стану речей, певних дій, які люди впізнають та сприймають у якості морально «доброго» чи «поганого». На відміну від цього, Т. Гоббс стверджує: «Хоч би яким був об'єкт будь-якого людського прагнення чи бажання, він є саме тим, що людина називає для себе добрим, натомість об'єкт своєї ненависті та відрази вона називає злом» [2, с. 90]. Відтак, досліджуючи факти, моральні суперечності між людьми не владнати, оскільки в сфері етики фактів не існує. Єдиний спосіб владнати суперечності – віднайти принцип, на підставі якого люди дійшли б згоди, пов'язуючи з нею власні моральні обов'язки. Т. Гоббс пропонує за такий принцип визнати всіма право кожної людини зберігати власне існування. Хоч би які моральні правила ми винаходили самі для себе, ми маємо узгодити власні переконання одне з одним.

Суспільство конструюється з людської природи, яку конституують два супротивних начала: ірраціональні жадання і відрази, з одного боку, та розум, з іншого, від якого залежить стан цивілізованості, соціальності, умови суспільства чи людського миру. Індивід є цілісним, тобто, таким, що перебуває у стані невизначеності щодо своєї покори будь-кому, але має власну волю та судження з усіх питань [4, с. 87]. У цьому стані індивіди не підпорядковуються ні авторитетові мудреців, ні залякуванням сильних. Будучи у такому гіпотетичному стані, що передує будь-якій спільноті, вони є рівними та вільними. Свобода постає у вигляді «свободи від насилля» та «свободи від примусу» [3, с. 598]. Такою є розумова основа природного стану, з якого виводиться ключове для держави поняття абстрактної правової особи.

Т. Гоббс підтримує концепцію утилітарного суспільства. Цінність інститутів у тому, що конкретно вони здійснюють, їх вигоди повинні бути «відчутними на дотик», і вони мають збільшуватись цілком відчутно у вигляді миру, комфорту та безпеки особи і її власності. Але він прийшов до протилежних з логічного погляду кутів зору. Перший передбачає, що індивіди і інституції виконують соціально корисну та морально позитивну роботу у вигляді врядування для всіх і в межах закону, що власне й робить із гурту спільноту. Другий мислить суспільство як складене з осіб, що піклуються про закон і врядування аби убезпечити себе від своїх так само егоїстичних ближніх, і особисту вигоду пов'язують із підтриманням миру. Згідно з «мінімалістичним» розумінням моралі, внаслідок того, що ми зведемо всі наші вчинки до тих, що забезпечують самозбереження, нам вдасться позбутися взаємної агресивності, окрім тих випадків, коли нас спонукатимуть до агресії. Але обмеживши власні вчинки гонитвою за самозбереженням, люди все одно залишаються агресивними один щодо одного, бо їхні вчинки залишаються непередбачуваними, наміри – небезпечними. У природному стані кожен є єдиним суддею щодо необхідної поведінки, скерованої на самозбереження.

Т. Гоббс вважав, що ми не можемо мати вірогідного знання про думки та наміри інших людей, а отже не можемо бути впевненими в тому, які наміри мають інші люди та яким чином вони будуть поводитись. Тобто, навіть коли люди найкращим чином здатні до самозбереження і тому миролюбні один до одного, все ж незалежність кожної особи в судженнях про світ призводить до конфлікту. Засіб уникнути цього – визнати необхідність передати своє право стосовно загального миру та безпеки єдиній повноважній особі або групі осіб. Тож, могутність влади є, передусім, епістемічною могутністю – владою надавати значення поняттям громадського вжитку й схилити суб'єктів спільноти до загальної згоди щодо визнання речей «добрими» чи «поганими».

Говорити, що у природному стані кожен може робити все, що він вважає корисним для самозбереження, означає говорити, що кожен має право на все – *jus in omnia*. Останнє народжується від перетину двох суттєво відмінних ідей: абсолютної моральної незалежності індивідуума та ворожого ставлення до всіх інших індивідуумів. Друга з цих ідей, вважає Т. Гоббс, є важливішою; ворожість є універсальною, оскільки самозбереження є єдиною основою всіх учинків кожної людини. А вороже ставлення до інших є універсальним навіть тому, що кожна людина є індивідуумом, тобто цілком закритою на собі самій, морально самодостатньою істотою, що думає тільки про самозбереження. Подібне безмежне право кожного впливає як необхідність із війни всіх проти всіх; водночас воно є самим джерелом цієї війни. Лише відмовляючись від такого права, кожен може нарешті виснажити джерело війни. Подібна відмова була б безглуздою, якби вона не спиралася на чітке усвідомлення того, що кожен інший зробить те ж саме. Єдина можлива гарантія домовленості полягає в загрозі покарання, що стане наслідком будь-якого її порушення. І визначати це покарання буде той, кого оберуть сторони, що домовляться. Тож, право верховного володаря, індивідуального або колективного, є необхідним чином безмежним, його влада абсолютна, оскільки і право, передане йому кожним було безмежним.

Верховний правитель успадковує *jus in omnia*, що належало кожній людині у її природному стані. Отже, ця «штучна людина» й забезпечуватиме громадянський мир. Основа цієї абсолютної влади базується на праві індивідууму. Люди більше не повинні орієнтуватися на добро, вони повинні орієнтуватися на право, що породжується необхідністю уникнення зла. Подолати необхідність можливо не милосердям, а мистецтвом. Для розв'язання логічного протиріччя потрібно не милосердя або благородство, а скоріше кмітливість, розумність, вміння вирішувати проблеми. Тож, людський розум, констатуючи безглуздість громадянської війни, шукатиме засобів для встановлення миру. Тобто, місце добра, морального схвалення, на якому робили акцент представники античного світу, займає право, як позитивне мистецтво суспільного творення, внаслідок якого постає артефакт держави.

Т. Гоббс виводить державу із суспільного порядку, який, у свою чергу, постає із природного хаосу. Парадокс доктрини Т. Гоббса полягає в тому, що держава єдиним своїм джерелом має те ж саме громадянське суспільство, над яким вона має свою абсолютну владу. Сучасний французький дослідник П'єр Манан відносно цього положення зауважує, що «відмінність між громадянським суспільством і державою, їхнє об'єднання ідеєю представництва залучають до справи природне коливання між двома крайнощами: «занепадом» держави та її поглинання громадським суспільством – з одного боку – і поглинання громадянського суспільства державою – з іншого. Саме ця відмінність певною мірою викликає своє заперечення, заперечення, що може бути на користь як одній, так і другій із цих крайніх точок коливання» [6, с. 55].

Висновки. Томас Гоббс є одним із засновників конструктивно-процедурної моделі соціальних інститутів, яка склалася в добу модерну. Виокремимо головні, на нашу думку, моменти концепції інститутів цього мислителя.

По-перше, інститути постають цілями, до яких мають наближатися окремі людські істоти, але ніяк не є вихідними умовами цивілізованого життя. Тобто, основним принципом особистісного та суспільного буття є рух. Цей принцип поширюється і на інститути, які є водночас і наслідком і причиною суспільного життя людини. Інститути – плід спільної дії людей, їх відносин; це – мистецтво жити разом.

По-друге, ідея руху надала нового забарвлення принципу збереження й самозбереження людського життя. Останнє не дає жодного перепочинку чи спокою. Мету неможливо досягти раз і назавжди. Бажання безпеки, як невід’ємна потреба людського існування, є чи не головним рушієм індивідуального та інституційного розвитку, бо кожен ступінь безпеки вимагає додаткового убезпечення. З одного боку, це схиляє індивідів до нескінченного прагнення до все більших благ, а з другого, надає поштовх до соціального розвитку.

По-третє, нескінченну жадобу кожного до влади, багатства, слави і таке інше, можливо стримати механізмами суспільного договору. Але спрацьовувати вони будуть лише за умов взаємної довіри й додержання угоди. Уся вага інститутів скупчена в думці, що кожна особистість, як і всі інші, повинна домагатися миру й безпеки; в іншому випадку інституції не будуть функціонувати. Тобто, вихідною підставою є припущення, що інші особи бажатимуть теж миру й безпеки.

По-четверте, мистецтво створювати добре працюючі інституції вимагає не стільки моральних, скільки правових засад в суспільстві. Тож, інституції ґрунтуються ідеєю цілісності індивіда й механізмами права. Інституційні форми, які є, певною мірою, соціальними конструкціями, набувають власну силу та значущість вже незалежно від індивідуальних зусиль. Більше того, ці форми мають властивість підкоряти собі тих, хто їх створив.

Таким чином, головною думкою, на яку спирається ця модель, є ефективність інституцій стосовно підтримки особистих прав і свобод та узгодженості останніх в суспільному просторі. Головною теоретичною ідеєю

цієї моделі є соціальний конструктивізм, який має своєю основою існування незалежних особистостей, що керуються розумовими принципами. Людина, як істота активна, має виборювати свободу, яка не є природним фактом, а має постати завдяки активності людського розуму. Природа людини, як вважає Т. Гоббс, має індивідуалістичні ознаки, які втілюються не тільки в намаганні зберегти життя, але більше всього – у здатності привносити в світ свій особливий погляд, свої судження, свої оцінки.

Література

1. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / А.М. Єрмоленко. Комунікативна практична філософія. К.: Лібра, 1999. – С. 287 – 324.
2. Гоббс Т. Левіафан / Томас Гоббс; [пер. з англ. Р. Димерця та ін.] – К.: Дух і літера, 2000. – 606 с.
3. Гоббс Т. О свободе и необходимости / Томас Гоббс. Сочинения в 2-х т. [пер. с лат. и англ. Н. Федорова, А. Гутермана]. – М.: Мысль. – 1989. – (Серия «Философское наследие»; Т.107). – Т.1 / [сост., ред. издания, автор вступ. ст. и примеч. В.В.Соколов] . – 1989. – С. 575 – 611;
4. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине / Томас Гоббс; [пер. с англ., отв. Ю. Хацкевич]. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 304 с.
5. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / П'єр Манан; [пер. з фр. В. Каденка]. – К.: Дух і Літера, 2005. – 216 с.

КОНСТРУКТИВНО-ПРОЦЕДУРНАЯ МОДЕЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ В КОНЦЕПЦИИ ТОМАСА ГОББСА

Крыжановская Т.А.

В статье исследуются проблемные узлы концепции социальных институтов Т. Гоббса. Выделяются общие идеи конструктивно-процедурной модели социальных институтов. Делается акцент на важности взаимодействия государства и гражданского общества.

Ключевые слова: социальный институт, институт государства, гражданское общество, право, мораль.

STRUCTURAL AND PROCEDURAL MODEL OF SOCIAL INSTITUTIONS IN THE CONCEPT OF TOMAS HOBBS

Kryzhanovska T.

The article investigates the main problems of Hobbes' conception of social institutions. Allocated general ideas structurally and procedural model of social institutions. Emphasizes the importance of interaction between the state and civil society.

Key words: social institution, the institution of the state, civil society, law, morality.